

М.І.Әбдуов, Т.Б.Қазбеков

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: abduov_m@mail.ru)*

**Кенесары көтерілісінің қаһарманы Мәнжі
батыр туралы зерттеу**

Бір қаламның ұшымен жазылып, барша қауымның жүрегіне орнаған, бір ауыздан айтылып, кең көлемді шарлаған «туған ел» ұғымы бар уақытта да қан-тамырымыздың лүпіл-бүлкіліндей естіледі.

Жүгі нарда, қазаны теңде болып көшпелі ғұмыр кешкен қазақ халқы үш нәрсені бойтұмардай қасиет тұтып, қадірлеп өткен. Олар — туған ел, туған жер, ата-анамыз, қасиетті ана тіліміз. Тәуелсіздік үшін қасық қаны қалғанша күресіп жауды жағадан алған бабаларымыздың аманаты, бойтұмары — Жер ана. Жер-ананың төл туындылары — айдын-шалқар көлдер, құпияға шомылған қайнарлар, асау таудай толқынды серік еткен өзендері мен ғажайып кеңдігінен бәріміз де бастау алдық.

Кешегі кеңестік идеологияның пәрменінен именіп, том-том тарихымыз архивтердің қабырғасынан аса алмай қалған еді. Тәуелсіз елдің таңы атқалы көне заманның көшінде тарау-тарау ізі қалған толғақты оқиғалардың тереңіне бойлайтын да уақыт жетті. Шүкір дейміз. Осындай оқиғалардың бірі XIX ғасырдағы Кенесары Қасымұлы бастаған қазақ хандығының ұлт-азаттық көтерілісі болды. Хан Кене алдында болған көтерілістерден сабақ алып, қорытынды жасаған еді. Біріншіден, ол белгілі бір аймақты ғана қамтыған қарсылықтар ешқандай нәтиже бермейтіндігіне көз жеткізді. Сол себепті бүкіл халықты көтеру қажеттілігі айқын болды. Екіншіден, қазақтардың ұлт-азаттық қозғалыста Ортаазиялық хандықтармен одақтасудың қауіптілігін түсінді. Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен бері, күні бүгінге дейін «халық жауы, бүлікші» аталып келген ұлт-азаттық көтерілісінің бастамашысы — Кенесары ханды тарихшылар ақтап алып, оның қазақ халқының азаттығын көксеген көсемдігін жария етуде.

Туған елі мен жерін таптап, жермен-жексен етуге ұмтылған жат жерлік отаршылдарға қарсы қай халық болсын, қашан да қарсылық көрсететіні, ешкімнің де езуге көнгісі келмейтіні аян. Қорлық-зорлыққа көнбей ашынып, ең алдымен, қарсы тұратындар — әлбетте, көкірегі ояу көшелілер, көсемдер мен батырлар. Сондай батырлардың бірі — Кенесары Қасымұлымен бірге сары даланың шаңын шығарып ат үстінде өткізген Мәнжі батырдың туғанына биыл 200 жыл толды. Ол өз халқының сүйікті перзенті бола тұра, Кенесары хан заманындағы азаттық пен бостандық идеясын бүгінгі ұрпаққа жеткізді. Қазіргі тәуелсіз мемлекетіміздегі қазақстандық патриотизм рухы өз бастауын осындай танымал перзенттердің ғұмырынан, өнегелі істері мен абыройлы тағылымынан алады деп тұжырымдауға толық негіз бар. Батырдың мерейтойына арнап белгілі ғалым Рашид Әл-Каренидің (Кареновтың) «Хан Кене көтерілісінің қаһарман сардары — Мәнжі батыр (туғанына 200 жыл толуына орай)» атты монографиясы жарық көрді*.

Академик Р.С. Кареновтың осы еңбегінде қазақ халқының отаршылдыққа қарсы күресті тарихындағы Кенесары бастаған ұлт-азаттық көтерілісінің ерекше орны көрсетілген. Кітапта Хан Кененің батасын алған, өжеттілігі мен ерлігі, алғырлығы мен айбары, ақылы мен айласы асқан хас батыр Мәнжі Күржікейұлы жайлы жан-жақты зерттеу жүргізілген.

*Рашид Әл-Карени (Каренов). Хан Кене көтерілісінің қаһарман сардары — Мәнжі батыр (200 жыл толуына орай): Монография. — Қарағанды: «Арқа и К» ЖШС, 2015. — 276 б.

Монография он бөлімнен тұрады. Алғашқы үш бөлімде 1837–1847 жылдары Кенесары хан басқарған ұлт-азаттық қозғалыс, оның халық әдебиетіндегі және тарихи зерттеулердегі бейнесі, ұлт-азаттық қозғалысына қатысқан атақты қазақ батырлары жайлы сөз болады.

Кітаптың ортаңғы тарауларында хан Кененің сенімді серігі, сайын даланың сардары — Мәнжі батырдың туғанына 200 жыл толғандығы туралы, Мәнжі батыр ерлігіне арналған дастандар, жырлар, естеліктер жайлы, Мәнжі батыр атындағы мектептің бірқатар игі бастамаларға мұрындық болып жүргендігі жөнінде айтылған.

Соңғы бөлімдерде Мәнжі батырдан тарайтын Жәментік, Шәуе, Қара (Оразбек), Ырысбек аталарымыздан шыққан әулеттер тарихы туралы жазылған.

Монографияда зерттеуші-ғалым екі мәселеге айрықша ден қойған. Оның бірі қазақ халқының тәуелсіздік жолындағы ұлт-азаттық қозғалысы болса, екіншісі — сол қозғалыстағы қол бастаған халық батырларының әлеуметтік келбетін ашып көрсету, олардың биік рухы мен айбындылығын алты Алашқа жария ету.

Ұлт-азаттық қозғалысының сипатын зерттей келе, автор оның үш мәнді белгісін ашып көрсеткен: біріншісі — қозғалысқа жалпы ұлттық идеяның тән болуы; екіншісі — қозғалыс алға қойған негізгі мақсаттың анық та, ашық түрде мемлекеттік билік мәселесіне келіп тірелуі; үшіншісі — қозғалыстың басында ұлт зиялыларының саяси көрегендік, қолбасшылық кемелдік, дипломатиялық қасиеттері бойында бар көрнекті өкілдерінің тұруы.

Автордың пайымдауынша, Қазақстанда орын алған ұлт-азаттық қозғалыстарының жалпы ұлттық идеясы отарлық езгіден құтылуға елдің елдігін, тұтастығын сақтауға сайды. Ел — байырғы түркі заманынан бері желісі үзілмей келе жатқан, қадірлеп, қастерлеп ұстауды талап ететін қазақтың санасында берік орын тепкен құндылық. Ал, елдің негізі — жер. Осы тұрғыдан келгенде Е. Бекмахановтың «Кенесары патша үкіметі, Қоқан мен Хиуа тартып алған қазақ жерлерін қайтару, Ресей қарамағында қазақ халқының біртұтас мемлекетін құру ұранымен күреске шықты. Өздерінің мақсаттары үшін, ең алдымен, тартып алынған жайлауларын, жайылымдарын қайтару үшін күрескен қалың бұқараның қатысуы көтерілістің кең өріс алуын қамтамасыз етті», — деген байламында терең әдістемелік түйін бар. Жерден айырылу елдің экономикалық негізін шайқалтуға әкеледі және керісінше. Саяси дербестік халықты экономикалық кіріптарлықтан қорғауға, кемел экономикалық әлеует өз кезегінде саяси тәуелсіздіктің іргетасын бекемдеуге мүмкіндік туғызады деп ой түйіндейді автор.

Кітапта қозғалысқа тартылған әрбір әлеуметтік қауымдастық азаттықтың, тұтастықтың мәнін дөп басып танығанмен, берері мен болашағын өздерінше болжағандығы да сөз болған. Азаттықтан алар ханның сыбағасы би, батырлардың сыбағасынан, ал соңғыларынікі бай мен қараның сыбағасынан өзгеше боларын әрқайсысы ұғынғандығы да айтылған. Автор, әрине, Ресейдің бодандығына кірген күннен бүкіл қазақ даласы, барлық қазақ баласы бір кісінің отбасындай тек азаттықты, тәуелсіз мемлекет шаңырағын көтеруді аңсады деген, себебі бұл тарихымызды тым әсірелеп жіберген болар еді. Расында да, ақ патшаға жан-тәнімен қызмет еткен итбайлар, қоңырқұлжалар есімдері қағазға қатталып, ұрпақтан ұрпаққа жетіп отыр. Бұлардың қатары тек ағасұлтан, сұлтан-правитель сияқты ресми лауазымды қызмет басындағылардан тұрды деген тұжырым да әдістемелік жаңсақтыққа апарары сөзсіз.

Монографияда отарлаудың сорақылықтарын біле-көре тұра туған елінің өсіп-өнуін империя тағдырынан тыс көз алдына елестетпеген, Ресей құрамында қала беріп, өркениетке жетуді мүмкін санаған, тұлғалардың әлеуметтік қауымның әр кезеңдегі — XVIII, XIX ғасырлардағы, XX ғасыр басындағы дүние танымы арнайы зерттеуді талап ететіндігі көрсетілген.

Автордың тағы бір байқағаны — өлке болашағын Ресеймен байланыстыра қарастырғандар маңызды мәселе ретінде бірде саяси тәуелсіздікті, ұлттық қауіпсіздікті, әлеуметтік-экономикалық дамудың, өнеркәсіптік-индустриалды жолға түсудің мүмкіндіктері мен нұсқаларын сөз қылса, екіншіде ағартушылыққа, оқу-білімге үлкен үмітпен қараған.

Патшалық билік тұсында мемлекеттілігінен айрылған Қазақстан бірнеше әкімшілік-аумақтық бағыныштылық пен талапайға ұшырады. Елдің ақпараттық тұтас кеңістігінен айрылып, оған демографиялық діни жаңа үдерістер қосылған соң, жалпы ұлттық идея өзінің міндеті мен көздегені жағынан әр аймақта әр түрлі болғанына әдістемелік мән беру қажеттігі туралы ұсыныс жасалған. Мысалы, отарлық қанаудың күшеюімен Орта жүз бен Кіші жүзде 1836–1838 жылдары Исатай-Махамбет, 1837–1847 жылдары Кенесары хан басқарған ұлт-азаттық қозғалыс жүріп жатқанда, оңтүстік аймақта патшалықтың өктемдігі әлі орныға да қойған жоқ болатын. Мұнда дәурені өткен,

ертең өзі де отарға айналатын ортаазиялық билеушілер Ұлы жүз қазақтарын зар илетіп мықтымысынып жүрген еді.

Автордың көрсеткеніндей, қазақ даласының әр аймағында қалыптасқан нақты тарихи ахуалға қарай мұраты бір, міндеті әр алуан қазақ идеясы осылайша дүниеге келген. Тек XX ғасыр басында ғана, яғни отар өлкеге айналу аяқталғаннан жарты ғасырдай уақыт өткенде, бүкіл өлкенің азаттығын, қазақ мемлекетін құруды, оянуды ту еткен жалпықазақ идеясы Қазақстанның түкпір-түкпірін аралап кетті. Ал оның бастау бұлағында бұрындары, кеңес заманында айтқандай пролетарлық төңкерісті дайындаған большевиктер емес, аз таралыммен-ақ қазақтың тілі, құлағы, көзі бола алған — «Қазақ», «Айқап» сынды газет-журналдар, Алаш автономиясының идеясын ұсынған А. Байтұрсынов, Ә. Бөкейханов, М. Дулатов басқарған либералды-демократиялық зиялылар тұрды.

Монографияда ұлт-азаттық қозғалысының мемлекеттік билік мәселесімен байланысы да егжей-тегжейлі талданған. Мемлекеттік билік мәселесін күн тәртібіне қоймаған әлеуметтік сілкініс бар болғаны ашыну, бүлікшіл, қарақшылық дәрежесінде қалады деп есептейді автор. Әрісі түркілер, берісі қазақтар көшпелі өмір салтын кеше жүріп, мемлекеттік билік тәрізді құндылықтардың парқы мен нарқын ежелден-ақ терең ұғынған. Әйтпесе жер-суын, тауы мен даласын, қағандығын, хандарын, батыр-билерін, заңдарын дәріптеген, мадақтаған, ұлықтаған жыр-аңыздарды ұрпақтан ұрпаққа жеткізбес еді, мәңгі тасқа қашап жазбас еді.

Мемлекеттік билікті қолға алмай ұлт-азаттық қозғалысының діттеген мақсатына жетпейтінін идеологиялық шығармашылық тұрғыдан бекемдеген Махамбет тұжырымы Кенесары бас болған әлеуметтік сілкіністерде нақты шешімін тапты деп ой қорытады автор.

Автордың бағалауынша, Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілістің маңызы да, салмағы да, төл тарихымыздан ойып алар орны да ерекше. Өйткені аталмыш алапат айқас алдына қойған арман-мақсатының айқындылығымен де, ауқымдылығымен де күллі Алашты ортақ мүддеге жұмылдыра білген жалпыхалықтық сипатымен де дараланып тұрады.

Автордың көңіл аударған бір мәселесі, Кенесары Қасымұлының бастаған көтерілісінің басқа көтерілістерден басты ерекшелігі Қазақстанның барлық аумағын, яғни Үш жүзді қамтуы еді. Көтеріліс барысында Кенесары әскерінің саны 20 мыңға дейін жетті. Хандық билік қалпына келтіріліп, Қазақ хандығы қайта құрылды. 1841 ж. қыркүйекте қазақтың Үш жүзі өкілдерінің Ұлытауда өткен Құрылтайында Кенесары Қасымұлы бүкіл қазақ ханы болып жарияланды. Хан Кене әскері Қоқан хандығының қол астындағы Созақ, Жаңақорған, Ақмешіт, Жүлек бекіністерін қоршауға алды. Бұл бекіністерді азат ету көтерілісшілердің жігері мен жауынгерлік рухын көтерді. Қазақ жерінің аумақтық тұтастығын қалпына келтіру, оның дербестігін сақтау туралы Кенесарының саяси талаптары Ресей императоры І Николайға, Орынбор губернаторлары В. Перовскийге, В. Обручевке, Сібір губернаторы П. Горчаковқа, Орынбор Шекаралық комиссиясының төрағасы А. Генске жолдаған хаттарында ашық баяндалды.

Кітаптың мазмұнына арқау болған екінші келелі мәселе — елі мен жерін жаудан қорғаған өжет, қайтпас күш иелері, ата-мекенде елдіктің уызын ұйытқан, халқының еңсесін көтерген батырлар тұлғасының сыр мен сынға толы әлеуметтік бейнесі.

Батыр туралы сөз бастаудың, ой тастаудың басты шарты — қазақты тану және қазақты таныту, осы түйінді міндеттердің басты жолы мен өтімді тәсілдерін өзара үйлестіру. Қала берсе, батыл ізденіс-әрекетті жасампаздық күшпен әлеуметтік қауымның құралына айналдыру. Ұрпақ ұсақтап, халық жалтақтап, жастар арасында ездік пиғыл орныққан сайын ерлердің тәжірибесінен тәлім алудың, ерлердің өнегесінен үлгі алудың, ерлердің өнегелі дәстүрі мен тәсілін меңгерудің маңызды екендігі анағұрлым артуда.

Халқымызда батырлар туралы аңыз-әңгімелер, жыр-дастандар өте мол. Себебі қазақ тарихының бағдары мен беттерін, оның батырлары — қолбасшылары, ел басшылары, би-шешендері, мәмлелерлері, саясаткерлері әрі қарай ұштастырды. Олар батылдығы басым, күшті әрекеттің басы-қасында болды, халқымен бірге қоян-қолтық өмір сүрді, халқының салт-дәстүрін сақтай білді.

Сан алуан батырлар елдің тірегі де, тұтқасы да болғандар. Олар — жігерлі де намысқой жауынгерлер, абыройы бір басынан асқан ерлер. Ел-жұрт батырлардың ерлігімен, естілігімен, ептілігімен бақытты, беделді болған, өсіп-өнген. Батырлар қаншама көп болмасын, олар — халық дәстүріндегі ескіліктің жәрдемшісі, жаңалықтың жаршысы, естіліктің белгісі, ерліктің үлгісіндей. Батырлар ерлігінде халық өнегесінің ізі, тарих оқиғасының қисыны суреттеледі. Батырлар әрекетінде ел мінезі, ұрпақ ұғымы, ел қиялы қабаттасып жатады. Батылдық қара күште ғана емес, епті қайратта, айла-амалда. Батыр басы сонысымен бағалы, батыр аты сонысымен ардақты еді. Батырлар бейнесі

ұрпақтар арасында сомдалған, ел қиялынан туындаған тұлғалық, батырлар беделі — ел хикаясындағы естеліктер мен әңгімелер.

Автордың бірнеше жылдар бойы дайындаған осы еңбегінде қалың қазақты атқа қондырған ұлт-азаттық көтерілістің бас сардарларының бірі, ақтық демі біткенше Кене ханның ең сенімді серігі бола білген мыңбасы — Мәнжі Күржікейұлы баһадүр жайлы сыр шертілген. Кенесарының құрметіне бөленген Мәнжі батырдың хан сарбаздарын даярлап, жаттықтырып, дайындаудағы сардарлығы бір бөлек; жекпе-жекке шығып, жау жыққаны бір бөлек; жеке шауып, шеп бұзғаны бір бөлек сараланған. Олардың әрқайсысы жеке-жеке талданып, зерттеліп, кейінгі ұрпаққа өнеге ретіндегі үлгілі істердің басы болары сөзсіз.

Қазақтың хас батырларының бірегейі, туған елінің тәуелсіздігін көксеп, басын бәйгеге тіккен, елінің бостандығы үшін ажалға қарсы шапқан, арыстандай арпалысқан аяулы, ардагер батыр Мәнжі Күржікейұлы 1815 ж. қазіргі Қарағанды облысы Бұқар жырау ауданында дүниеге келіп, шамамен 1911 ж. қайтыс болған. Арғын-Алтай тайпасының Қареке руынан шыққан.

Автордың байқағанындай, Мәнжі батырдың өмірі — небір қиындыққа, қыспақ пен қиянатқа толы ғұмыр. Ол — патшаның отарлау саясатына қарсы шығып, қол бастаған атақты батыр. Оның бүкіл өмірін, ерлікке толы іс-әрекетін ХІХ ғасырдың орта кезінде өткен әйгілі оқиға — Кенесары хан Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалысынан бөліп алып қарауға болмайды. Мәнжі батыр — өз ғұмырында туған елінің тәуелсіздігі мен бостандығын, еркіндігі мен егемендігін армандап өткен тарихи тұлға.

Кітаптағы хан Кене әскерінің шешуші шайқастарда жеңіске жетуі қол бастаған батырдың тапқырлығы мен шеберлігіне байланысты десек, Мәнжі батыр бойына сондай қабілеттерді жинай білген сардар. Осындай ерлердің ерлігі арқасында қалың елдің бірлігі сақталып, жүргірген аңның тұяғы тозып, ұшқан құстың қанаты талатын ұланғайыр даланың ұлтымызға ұя болғанын бүгінгі ұрпақ біле жүргені жөн. Оның себебі кешегі кеңестік жүйе кезінде дала қазағы «жабайы» саналып, елі мен жеріне соқпай, батыры мен бегі жоқтай айтылып, жазылып, тұтас ұлт сауатсыздар санатында саналғаны жасырын емес. Ал, ел тәуелсіздік алғаннан кейін оң-солымызға қарап, өткенімізді саралап, өшкенімізді іздеген кезде асылдарымыздың тот баспай жарқырай көзге түскенін көріп жүрміз.

Монографияда айтылғандай, патшалық Ресейдің озбыр отаршылдығы салдарынан көптеген ұсақ халықтар жер бетінен жойылып кеткені бүгінде тарихи ақиқат. Арманы көп аз халықтардың амалсыз күресінің алдыңғы шебінде атойлап, қашан да алға шығатындар — тағы да сол айтулы батырлар.

Хан Кене секілді, Ұлы тұлғамен үзеңгілес жүріп, жосын жорықтарда қалың қолды бастаған Мәнжі батырдың тұлғалық ерекшелігін сомдау, оның ұлағатты ісін ұрпаққа таныту — бүгінгі буынның алдында тұрған үлкен міндет. Осы бағытта, ең алдымен, ел тарихындағы Кенесары хан жайлы қатталған деректерді қазбалап, сол арқылы батыр бабамыздың болмысын ашу мақсатында аймағымыздың ғалымдары мен тарихшылары, ақындары мен ұлтжанды азаматтары үлкен шығармашылық ізденіспен еңбек етуде.

Соңғы уақытта Мәнжі батырдың асқан ерлігіне арналған бір кітап, екі тарихи дастан жазылды. «Азаттықтың қаһарманы Мәнжі батыр» атты кітапты жарыққа шығарған, осы монографияның авторы көрнекті ғалым Рашит Саттарұлы Каренов болса, дастандардың біреуінің авторы белгілі ақын Сәбит Бексейіт, екінші дастанды жазып қалдырған ақын, Қазақстан жазушылар Одағының мүшесі марқұм Солдатхан Орайханұлы. Бұл туындыларды оқып отырып ұлтжанды азаматтар қатты тебіренеді. Ойлардан көкіректері өксіп, көздеріне жас тығылады. Ал жас ұрпақ үшін бабаларымыздың батырлығы мен ақыл-парасаттылығын көрсететін батырлар жырының Отанға деген сүйіспеншілікті оятудағы, туған елді ардақтаудағы, ұлттық рух пен идеологияны қалыптастырудағы, туған тілді құрметтеудегі, бабалар аманаты мен ел тағдыры үшін өзінің де жауапты екендігін сезінудегі тәрбиелік тәлімі мен берері мол. Өткен күнге ой жіберсек, осыдан 10 жыл бұрын Мәнжі батырдың 190 жылдық тойы аталып өтті. Бұл тойдың алдында бізге қуанышты хабар жеткен еді: Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2003 жылғы 30 мамырдағы № 497 Қаулысы (№ 1 қосымшасы) бойынша Қарағанды облысы Бұқар жырау ауданының Қаражар ауылындағы орта мектепке Мәнжі батырдың есімі берілді. Батыр тойын өткізуге арнайы қабылданған бағдарламаның аясында бірінші кезекте Мәнжі Күржікейұлының болмысын бейнелейтін танымдық, тағылымдық шаралар қолға алынды. Расында, бұл іс-шаралардың маңызы ерекше. Себебі олар ұлт тарихын жастарға ұғындырады; 1837–1847 жылдардағы ұлт-азаттық көтерілістің алдыңғы шебінде айқасып, арбасқан жаудан айбынын асырған, ерлігімен елді аузына қаратқан Мәнжі Күржікейұлының батырлық болмысының бірте-бірте биіктей түскенін көрсетеді. Мәнжі Күржікейұлын тек батырлық бейнесінде қалдырмай, оның

шешендігін, өз дәуіріндегі әлеуметтік ахуалды қалыптастыруға бағытталған көсемдік келбетін де таныстыру үшін мектепте «Мәнжі батыр мұражайы» ашылды.

Автордың ойынша, басты назарда болатын, әрбір адам үшін ерекше қағида болып қалыптасқан мәселе — бүгінгі әр қазақтың, әр қазақстандықтың тәуелсіздік, дербестік жағдайында өмір сүруі; сол тәуелсіздіктің күні кешегі батыр-бабаларымыздың төгілген қанымен, ғажайып әдеби, мәдени мұраларымен келгендігі.

Сөз соңында айтарымыз, оқырман қауымға жол тартқан бұл еңбек ата-бабаларымыздың мыңдаған жылдар бойы аңсаған арманы — Тәуелсіздік үшін жүргізген ұлт-азаттық қозғалыста басшылық жасаған Кенесары хан Қасымұлының отаршылдыққа қарсы көтерілісінде бас сардарлардың бірі болған, ақтық демі біткенше Кене ханның ең сенімді серігі бола білген мыңбасы — Мәнжі Күржікейұлы баһадүр жайлы жазылған мәңгілік құндылығы бар шығарма. Сондықтан отансүйгіш әрбір қазақ азаматы өскелең ұрпақты елжандылық рухында тәрбиелеу үшін осындай қаһарман Мәнжі батырдай ұлдарының есімдерін асқақтата беруге үлес қоса отырып, жылдар мен ғасырлар өткен сайын баһадүрдің Отаны үшін жасаған керемет ерліктерін уағыздай берген абзал.